

Kocsis Edit

KÁLYHACSEMPÉK VISEGRÁD VÁROS TERÜLETÉRŐL NAGY LAJOS ÉS ZSIGMOND KIRÁLY KORÁBÓL

2015

MÁTYÁS KIRÁLY MÚZEUM
VISEGRÁD

1. ábra. Visegrád a 14. században. Rajz: Buzás Gergely

Az ábrázolt lelőhelyek: 1.) Kálváriadomb, 2.) Zách Klára u. 2., 3.) Fő u. 38., 4.) Rév u. 4., 5.) Fő u. 36., 6.) Fő u. 10-12. – Dunaparti út 1., 7.) Fő u. 34-36., 8.) Fő u. 73.

Az utóbbi években Visegrád város területén számos tervszerű ásatásra, illetve kisebb leletmentésre került sor (1. ábra). Ezek a kutatások sok olyan kályhacsempe töredéket is a felszínre hoztak, amelyek mindenképpen figyelemre méltók, és sok tekintetben módosíthatják a korai kályhák elterjedéséről, színvonaláról, a kályhás műhelyek tevékenységéről eddig kialakult képet. Bár ezek a csempedarabok szórványosan, és töredékes állapotban kerültek napvilágra, érdemes áttekinteni őket, mert érdekes kapcsolatok rajzolódhatnak ki általuk.¹

¹ Itt szeretnék köszönetet mondani minden kedves kollégámnak: Szőke Mátyásnak, Buzás Gergelynek, Gróf Péternek, Gróh Dánielnek, Kovács Istvánnak, Mészáros Orsolyának, Jáky- Bárdi Bogátának és Varga Máténak, hogy publikálatlan kályhacsempe leleteiket átengedték nekem közlésre, illetve még meg nem jelent kézírataikba bepillantást nyerhettem.

Kálváriadomb

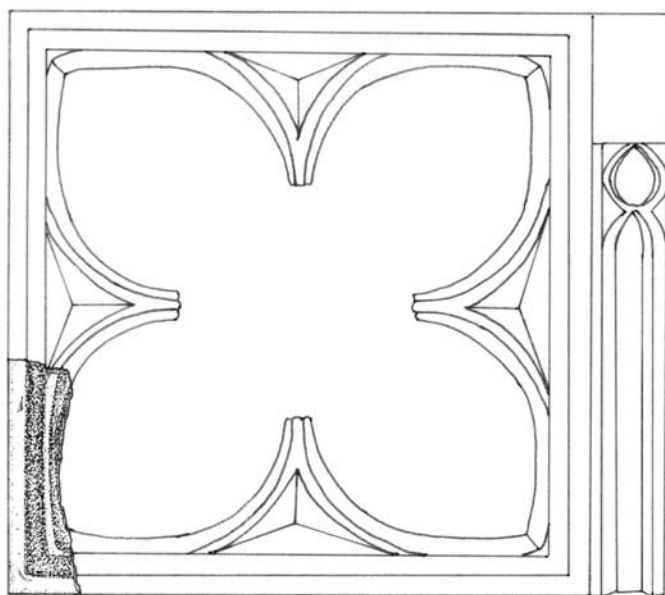
Héjj Miklós leletmentése, 1954.

A leletek között két fontos csempedarab fordult elő. Az egyik egy négyzetes, áttört művű négykaréjos csempe töredéke (Ltsz. 2014.3.1.1). Anyaga fehér kavicsos homokkal soványított, élénk rózsaszínűre égetett cserép, amelyet fakó, szemcsés, sárgászöld mázzal vontak be. A csempe anyaga, máza és mérműprofilja alapján is jellegzetes darab: a palotából jól ismert Áttört lilomos kályha 2. típusához tartozó áttört, négykaréjos, egyik oldalán támpillérrel is kiegészített csempe darabja (2. ábra 1).²

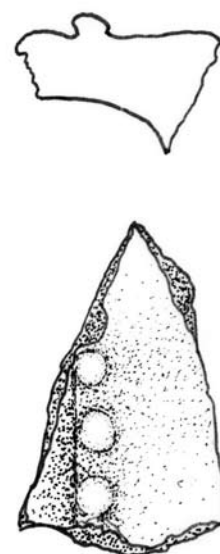
A másik, kisméretű töredék egy kályhaszobor testének darabkája (Ltsz. 2014.3.1.2). Anyaga a másikéhoz hasonló, külsejét sötétbarna máz borítja. A kézzel formált testtöredék belül üreges

² Kocsis-Sabján

1998, 13-14, 33-35. kép.

2. ábra 1. Négykaréjos csempe töredéke a Kálváriadombról. Rajz: Molnár Éva.

2. ábra 2. Szobortest töredék a Kálváriadomb-
ról. Rajz: Molnár Éva

volt, kívül függőleges irányban négy gombot illesztettek rá (2. ábra 2).

A szobortöredék is az áttört liliomos kályha maradványa, ugyanis a kályha fülkés csempéiben ilyen jellegű kályhaszobrokat helyeztek el. A legépebb szobortöredék a visegrádi fellegrvár-
ból került elő,³ ahol valószínűleg szintén állt e műhely által gyártott kályha is.

Az áttört liliomos kályha a visegrádi királyi palota egyik korai kályhája volt, felállítására még az 1340–50-es években került sor, mivel az 1360-as évek átépítései során darabjait már elbontották és kidobták.⁴ A királyi lakóhelytől ilyen távolra nem kerülhettek a palota vagy a fellegrvár kályhájának töredékei, itt egy harmadik kályhának kellett állnia. Középkori épületet, objektumot nem ismerünk a lelőhelyről, de az előkerült leletek alapján ez a terület is lakott volt. Talán egy udvarba bejáratos, állami tisztséget viselő, s az uralkodó köreiben forgolódo báró tehetette meg már Lajos király uralkodásá-

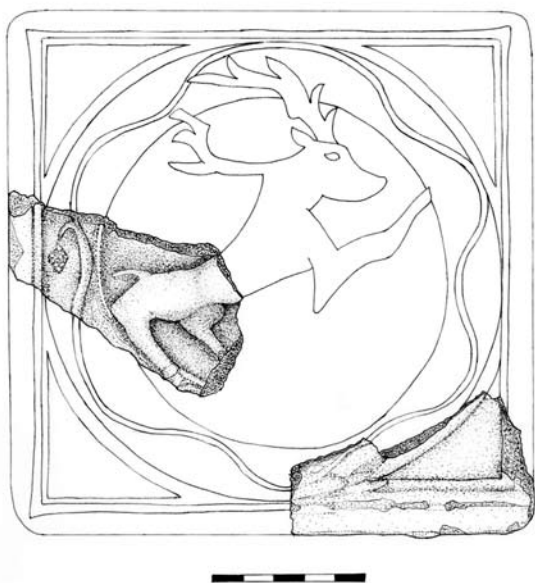
nak első felében, hogy ugyanazzal a műhellyel készítettett kályhát a saját házába, amely műhely a királyi rezidenciák kályháit is szállította.

Zách Klára u. 2. Gróf Péter ásatása, 2011.

A feltárt területen egy kisebb vályogfalú épület részletén kívül más objektum nem került elő, ugyanakkor elég sok (összesen 16 db) kályhacsempe töredék került napvilágra egy 14–15. századra keltezhető feltöltési rétegből. Ezek – egy késő Zsigmond-kori sárkányrendes csempe darabját leszámítva – mind Anjou-kori, vagy legalábbis 14. század végi töredékek. Néhány darab nehezen azonosítható, de a felismerhető töredékek különböző csoportba sorolhatók, s némelyiküket olyan műhely gyártotta, amely a királyi palotába nem is készített kályhát. A leletek a közelben állt városi épületek Anjou-kori kályháihoz tartozhattak egykor, s kerülhettek később ebbe a nagy területen szétterített, gazdag szemétrétegbe.

3 Kocsis 2006, 124, 1. ábra.

4 Kocsis 2010, 365–367, 10–14. képek.

3. ábra. Szarvasos csempe, Zách Klára u. 2.
Rajz: Molnár Éva

Két csempe (Ltsz. 2014.4.1.1-2.) töredéke fémjelzi azt a kisméretű (17 cm oldalhosszúságú) négyzetes csempetípust, amelyen egy széles, leveles-fürtös szőlőindával díszített medalionban ágaskodó szarvas látható (3. ábra). Anyaguk homokkal soványított vörös cserép (a vastagabb részekben belül szürkésre égett át),

4. ábra 1. Kardos páncélos lovag áttört csempetöredéken, Zách Klára u. 2. Rajz: Molnár Éva

erősen plasztikus előlapjukat barnászöld mázzal vonták be, amely a domborodó részekben vékonyabb, barnás színű, a mélyebben fekvő részekben vastagabb és zöldes árnyalatú. A csempék analógiáját a budai királyi palotából ismerjük,⁵ ez a csempe a visegrádival azonos méretű, anyaga, máza, és plasztikája is megegyezik vele. Budán, a Szent György téren azonban előkerült egy olyan, a 14. század második feléből származó kályhaanyag is, amelynek négyzetes csempetípusaként – több példányban is – ennek a szarvasos csempetípusnak a kisebb méretű, elmosódottabb plasztikájú másolata fordult elő sötétzöldre mázazva. A leletanyag további ér-

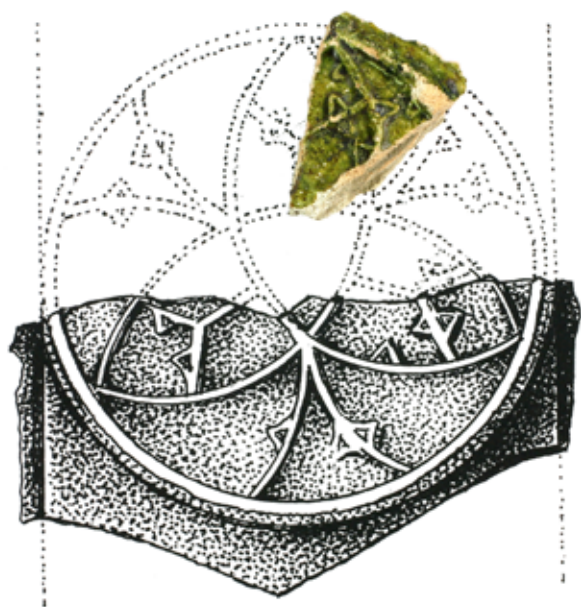
4. ábra 2. Kardos páncélos lovag áttört csempetöredéken, Zách Klára u. 2. Fotó: Kocsis Edit

dekessége az is, hogy nem a budai palotából, hanem szintén városi környezetből származik.⁶

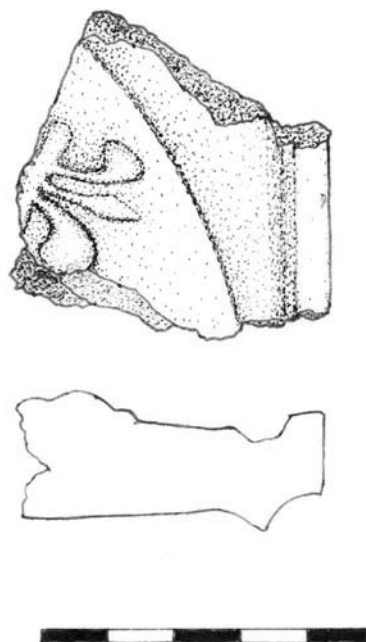
Különösen izgalmas egy kicsi, áttört csempetöredék, amelyen egy lovag csöbörsisakos,

⁵ Holl 1958, 224, 25. kép.

⁶ A szóban forgó kályha darabjai a budai Szent György téren folytatott ásatások során kerültek napvilágra, és kutatójuk, Nyékhelyi Dorottya 2012-ben a visegrádi II. Sabján Tibor Kályhás Konferencián számolt be a leletegyüttesről. Ezúton is köszönöm Nyékhelyi Dorottya szíves segítségét és engedélyét arra, hogy hivatkozhatom erre a különösen érdekes, de még publikálatlan anyagra.

5. ábra Mérműdíszes csempetöredék, Zách Klára u. 2. Fotó: Szabó László

6. ábra 1. Liliomos címeres csempetöredék, Zách Klára u. 2. Rajz: Molnár Éva

bivalyszarv sisakdíszes feje, és a fej mögött kardot magasba emelő jobb karja bontakozik ki (Ltsz. 2014.4.2.1). A sisakról sisaktakaró is lobog hátrafelé. A csempedarab anyaga vörös cserép. A plasztikus, aprólékos rajzolatú előlapot és a hátoldalt is jó minőségű, barna máz vonja be (4. ábra 1-2). A csempének pontos párhuzama nincs egyelőre, de ismert egy igen hasonló csempe, ahol a lovas fején épp ilyen bivalyszarv díszes csöbörsisak látható sisaktakaróval, de ez a láncores lovas előre emelt kezében buzogányt szorongat. A két csempetípus részletformái nem azonosak, de annyira hasonlóak, hogy szemmel láthatóan azonos kéz faragta a negatívokat, s ugyanaz a műhely használta a lenyomatokat is. A műhely termékeit két helyről ismertük eddig. Az egyik a pomázi kastély, ahonnan egy igen érdekes kályhaanyag került elő. A négyzetes csempéken plasztikusan domborodó figurális ábrázolások, sőt feliratok is szerepelnek (Sámson és az oroszán, sellő, szirén angyal, páncélos lovas), s a csempéket – egyedi módon – nem kiugró léctag szegélyezi, hanem egy sormintával vagy rovátkolással díszített, domború sáv. A mázas, figurális díszű csempék egy részét – ügyes, pontos kimetszé-

sekkel – áttört előlapúvá tették.⁷ A fent ismertett buzogányos, sisakos lovas mind zárt előlapú, mind áttört változatban előfordul közöttük.⁸ A buzogányos lovas zárt előlapú változata a budai Szent György tér déli oldalán (a királyi palota közelében, de már a város területén) feltárt gödörből bukkant még napvilágra.⁹ Ennek a Pomázra és Budára is dolgozó, sajátos stílusú műhelynek a gyártmánya a visegrádi csempetöredék is. A műhely csempéinek népszerűségét mutatja, hogy a budai várból ismerjük a műhely egyik csempetípusának, az oroszánal küzdő Sámson ábrázolásának egy változatát is, ahol a rovátkolt keretbe foglalt előlapot felhasználva és a szokásos léckerettel továbbgazdagítva alakították ki a csempét.¹⁰

Az Anjou-kori III. műhely egyik visegrádi palotából megismert, vakművészes korongos díszítésű félcsempéjének¹¹ apró, zöld mázas töredéke (Ltsz. 2014.4.3.1.) (5. ábra) is elő-

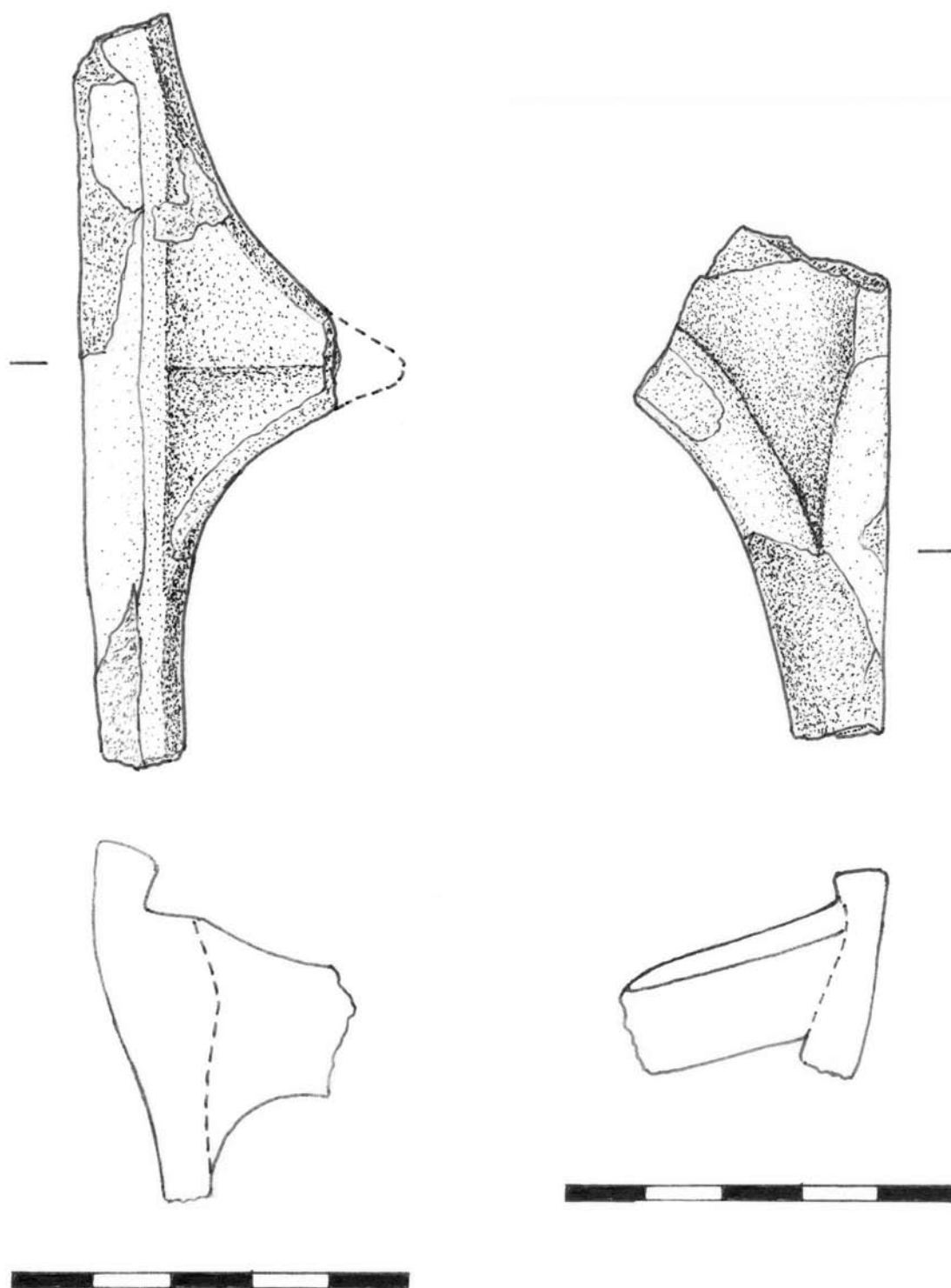
7 Holl 1990, 68-73.

8 Holl 1990, 70, 16. kép: 5, 6, 10.

9 Benda 2002, 540, 9. és 11. kép.

10 Holl 1990, 71-73, 17. kép.

11 Kocsis-Sabján 1998, 19, 67. kép.

6. ábra 2-3. Áttört mérműves csempetöredékek, Zách Klára u. 2. Rajz: Molnár Éva

fordult a Zách Klára utcai lelőhely középkori rétegében.

Kiemelésre érdemes még egy ismeretlen csempéhez tartozó igen plasztikus, vörös cserépanyagú, barnás mázú töredék (Ltsz. 2014.4.4.1.), amelyen egy döntött háromszög-

letű címerpajzson egy „fleur de Lys” (liliom) részlete rajzolódik ki (6. ábra 1).

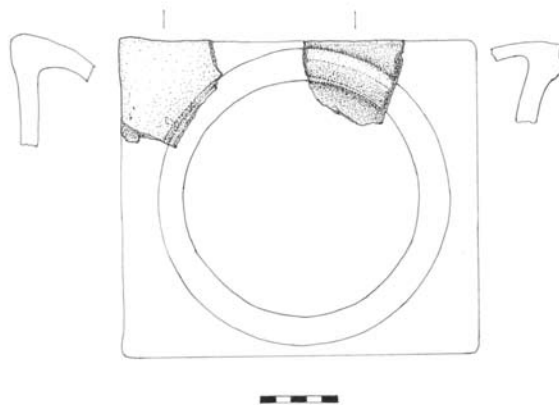
A lelőhely további 14. századi töredékeit nem lehet műhelyhez kötni, különböző mázas csempék keretdarabjai és áttört, mérműves csempetöredékek (Ltsz. 2014.4.5.1; 2014.4.6.1.) tartoznak még ide (6. ábra 2-3).

Fő u. 38.

Szőke Mátyás ásatása, 1982.

A területen Szőke Mátyás 1982-ben leletmentő ásatás során egy észak–déli tájolású, 11,2 m széles, ismeretlen hosszúságú, többszintes kőépület pincéjét tárta fel, amely a 14. századból származott, és a 15. század elején átalakításokat végeztek benne.¹² Az egyik pincehelyiségben húzott kutatóárokából került elő néhány 14. századra keltezhető csempetöredék. A csempék két típusba sorolhatók, anyaguk kavicsos, szemcsés soványítású, világosbarnára, illetve rózsaszínre égett cserép, amelyre sárga, olykor sárgásbarna árnyalatú, apró hólyagosra égő mázat vittek fel anélkül, hogy használnák. Anyaguk, egyedi készítés technikájuk és lelőhelyük szerint is egy fűtőberendezéshez tartozhattak egykor.

Az egyik csempetípust csupán két töredék képviseli (Ltsz. 2014.5.1.1-2). A rendkívül vastag falú csempék keret nélkül készültek, hátrészüket élben megtörve fordul be. Előlapjukon a csempesíkból plasztikusan (kb. 0,7 cm-nyire) kiugró, közepén élbefutó, 2 cm szélességű gyűrű látható, amely a csempe oldalfelezőit majdnem érinti. A gyűrű belsejében a töredéken csak sima felület látható (ez a darab talán az ábrázolás felső részéből származhat), ugyanis a csempe analógiáin a körön belül többalakos jelenekek domborodnak.¹³ Ilyen jellegzetes csempék az esztergomi vár nyugati falközének betöltéséből kerültek még elő, de ezek szürke, redukált égetésű, mázatlan darabok. Az esztergomi csempék kisméretűek, 21x21 cm nagyságúak. A visegrádi mázas töredékeket kevésbé gondosan gyártották, elnyomódottak, és méretük sem pontosan négyzetes: kb. 20-21 cm magasak és 23 cm szélesek, vagyis fekvő téglalap alakúra lettek szabva (7. ábra). A különleges plasztikájú csempék véleményem szerint nem szokványos préselő mintával készültek: a mintázat inkább padlótégla motívumot juttat az eszünkbe. Ezt sugallja a gyűrűbe foglalt díszítés, és a keret hiánya is. Abban a korai időszakban, amikor még próbálkoztak a legjobb csempegyártási és kályhaépítési megoldások kikísérletezésével – ez

7. ábra Gyűrűbe foglalt díszítésű csempe rajza, Fő u. 38. Rajz: Molnár Éva

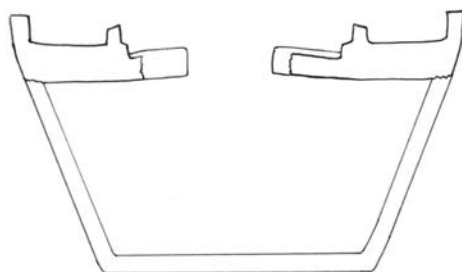
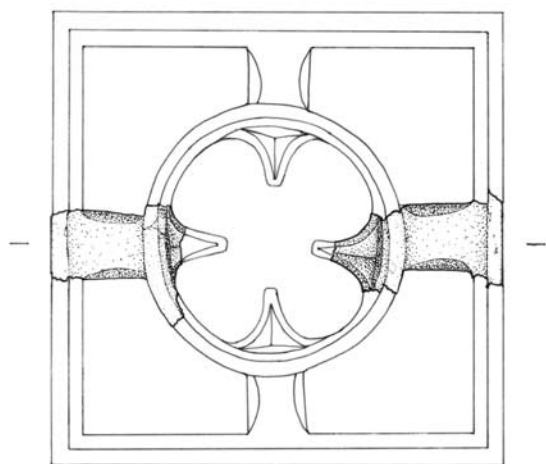
nem példa nélkül álló. Padlótéglákra jellemző mintázatú csempéket építettek be például a diósgyőri vár egyik Nagy Lajos-kori kályhájába is – bár ezeket már kötésben elhelyezve, sarokcsempéket is alkalmazva használták fel.¹⁴

A másik csempetípust mintegy 6 csempe töredékei képviselik a leletanyagban. Ezek kb. 23,5 cm oldalhosszúságú négyzetes, áttört előlapú csempék, 12–12,5 cm mélységű, korongolt, tál alakú hátrésszel. Pontos analógiájukat nem ismerjük, de egy a 14. században gyakori, egyszerű mérműmintát alkalmaztak rajtuk: körbe írt négykaréjt. Ez a csempetípus már magas léckerettel határolt, a jól megszerkesztett előlap szépen tagolt mérműveit pontosan törték át (az egyik kiegészített példány leltári száma: 2010.7.1.1; a többi: 2014.5.2.1-2014.5.7.1). Szokatlan, hogy az előlap méretéhez képest viszonylag kis átmérőjű a kör, így nagyobb hangsúlyt kap egy másik motívum, azok a sávelemek, amelyek a kört a keret oldalfelezőihez kötik (8. ábra 1-2). Ez a kört az oldalfelezőkhöz kötő sáv jellegzetesen a 14. század közepén-végén előforduló díszítőelem kályhacsempéken, amely a későbbi időszakban eltűnik a mintakincséből. Megtalálható a visegrádi királyi palota egyik csavart medalionban lépő oroszlánt

12 Régészeti Füzetek I. 1983, 131-132, Mészáros 2009a, 203-204.

13 Boldizsár 2003, 99, IV. tábla.

14 Padlótégla motívumból eredeztethető, keret nélküli csempék felhasználásával készült a diósgyőri vár egyik Nagy Lajos-kori kályhája is. Boldizsár – Kocsis – Sabján 2007, 7, 9, 1-5. kép.

ábrázoló csempéjén,¹⁵ és a diósgyőri vár egyik vakműves csempe típusán is.¹⁶

E két csempetípusból nehéz messzemenő következtetéseket levonni az egykor állt kályha felépítésére vonatkozóan. Valószínű, hogy a fekvő téglalap alakú, gyűrűs csempe a kályha alsó részében kapott szerepet, míg az áttört előlapú négyzetes csempét inkább a felső részen, vagy az alsó résztől a torony felé átvezető vállrészen képzelhetjük el. A típus szűkülő hátrésze a csempék sokszögben való egymás mellé helyezését is lehetővé teszi – de a csempe mérete azt sem zárja ki, hogy a kályha alsó rész felső sorában helyezték el ezeket a csempéket.

Rév u. 4.

Kováts István ásatása, 2006.

Az ásatás során egy áttört mérműves előlapú, háromszögletű, felül csapban végződő oromcsempe töredékei láttak napvilágot. A csempe anyaga téglaszínű cserép, amelyet angób nélkül barnászöld mázzal vontak be. Az áttört előlap közepén körbe írt négykaréj látható, a sarkokat háromkaréjok töltik ki (Ltsz.: 2009.4.46.+50). Az előlap mintázatát azonban nem szerkesztették meg, így a díszítés félrecsúszott: a kör nincs középen, erősen balra tolódott, és emiatt a háromkaréjok is torzultak. Néhol kis háromszögek beiktatásával kellett a túl nagy üres helyeket kitölteni. A körbe írt négykaréj is el van fordulva. A mérművek élbefutó profilúak, de néhol az élt vízszintesre metszték – ez sem egységes a csempén belül. A csempe csúcsa is oldalra dől kissé (9. ábra). Látható, hogy geometrikus minták szerkesztésében és csempék előállításában is gyakorlatlan mester gyártotta a csempét, feltehetően egy máshol látott darab hatására, azt fejből próbálva utánozni. Ilyen példa lehetett számára az Anjou-kori I. kályha oromcsempéje,¹⁷ amelynek mérműdíszítése igen hasonló, még a négykaréj is ugyanúgy van elfordulva a körön belül, azonban sokkal pontosabban szerkesztett és kivitelezett, finoman

15 Kocsis–Sabján 1998, 17, 53. kép; keltezését lásd: Kocsis, 2010, 367.

16 Boldizsár – Kocsis — Sabján 2007, 40, XLIX. tábla 1.

17 Holl 1958, 216, 19. kép; Kocsis, 2010, 364, 5.a kép.

8. ábra 1-2. Áttört mérműves csempe, Fő u.
38. Rajz: Molnár Éva, fotó: Szabó László

9. ábra. Áttört mérműves oromcsempe, Rév u.
4. Fotó: Szabó László

10. ábra 1. A szerecsenfejes csempe rajza,
beleszerkesztve a negatívraól leolvasható
részletek is, Fő u. 36. Rajz: Molnár Éva.

tagolt profilú csempe, egy magas színvonalon álló kályhászmuhely alkotása. A Rév utcai csempe készítője szerényebb tudással igyekezett utánozni az udvar számára gyártott kályhacsempék színvonalát.

Fő u. 36.

Mészáros Orsolya ásatása, 2003.

A 11-es út, Rév utca és Fő utca által bezárt, ma beépítetlen terület (egyes feltételezések szerint az egyik középkori piactér) nyugati részén Mészáros Orsolya egy kelet-nyugati irányú, 8 m széles, több mint 30 m hosszú, négyhelyiséges épületet tárt fel, amelynek helyiségsora előtt keskeny tornác is húzódott.¹⁸ Az épülettel kapcsolatban felvetődött, hogy nem lakóépület volt, inkább kereskedelmi célú létesítmény,¹⁹ esetleg mészárszék lehetett.²⁰ Leletanyaga alapján a 15. századra keltezhető használata, azt azonban sajnos nem tudjuk, mikor épült, illetve állt-e a helyén korábbi épület. Előkerült azonban belőle egy különleges kályhacsempe együttes. A napvilágot látott darabok között van két kályhacsempe negatív is (Ltsz. 2014.2.1-2.), – mindkettőn ugyanaz a mintázat őrződött meg, – vala-

10. ábra 2. A kiegészített szerecsenfejes
csempe és a nagyobbik csempe negatív,
Fő u. 36. Fotó: Kocsis Edit

18 Mészáros 2009a, 202.

19 Mészáros 2009b, 67.

20 Benda 2012, 33-34.

11. ábra. A mázatlan Anjou címeres csempetöredék, Fő u. 36. - egy palotai kiegészített, mázas csempén. Fotó: Kocsis Edit.

mint két szerencsenfej díszes, négyzetes, mázas csempe töredéke (Ltsz. 2014.2.3. és 2014.2.8.) (10. ábra 2.), egy mázatlan, liliom mustrás címerpajzsú csempe darabja (Ltsz. 2014.2.4.) és három mázas tetejű, hagyma alakú kályhaszem is (Ltsz. 2014.2.5-7).²¹

Igen ritka lelet a kályhacsempe előlapok préselésére szolgáló negatív forma, hiszen ez a kályhás mester egyik fontos munkaeszköze. Az még különlegesebb, hogy a negatív azzal a már mázazott, kész csempével kerüljön együtt elő, amelynek a készítésére szolgált – pedig itt épp ez történt (10. ábra 1). A préselő negatívokon ugyanis éppen az a részlet maradt fenn, amely a mórfejes sisakdíszes csempetöredékekből kitört: a sisaktakaró leomló drapériája a csempe bal alsó sarkából. Így maga a negatív segített kiegészíteni az előlap rajzolatát. Az pedig, hogy a préselő mintából két példány is fennmaradt, egy készítés technikai fogásra mutathat rá: a csempe készítés meggyorsítására használhattak egyszerre két azonos negatívot a kályhások.

Mind a préselő minták, mind a csempetöredékek anyaga azonos: homokkal erősen soványított, sárgás rózsaszínre égetett cserép. A

mázazott felületeken (a csempenegatívok sima hátoldalán is) sötétzöld, olykor kissé megfakult, illetve irizált máz van. Az is összeköti a darabokat, hogy egyik példányon sem látható sem koromfolt, sem a kályhába építés nyomaként ráragadt tapasztás. Ugyanakkor az egyik hagymaszem (12. ábra) oldalán kisebb repedés figyelhető meg, ami selejtre utal. A liliomos címeres csempetöredéket nem borítja máz. A 14. században van ugyan arra is példa, hogy azonos kályhába mázas és mázatlan darabokat is építettek be,²² de a máz hiánya akár félkész darabot is sejtethet.

Véleményem szerint ennél a leletegyüttesnél nem egy elbontott kályha töredékei kerültek elő, hanem a kályhás mester szabadult meg már feleslegessé vált munkaeszközeitől, selejtes termékeitől. Így nem a felállított kályha funkcionálhatott a lelőhely közelében, hanem inkább a kályhákat gyártó műhely állhatott a közelben. A középkori Visegrád e részén már több különböző kézműves műhely nyomai bukkantak elő.

A kályhás mester azonosításához pedig a mázatlan, liliomos címerészletet megőrzött csempetöredék nyújt támpontot. Ez a csempedarab ugyanis azzal a préselő mintával készült, amellyel a visegrádi királyi palota Kiscsempés címeres kályhájának négyzetes, döntött Anjou címerpajzsos csempetípusa.²³ Ezeknek a csempéknek az anyaga, máza, kerete, 15x15 cm-es mérete, a hátrész kialakítása teljesen megegyezik a szerencsenfejes csempékével, a kis liliomos töredék pedig pontosan ráilleszthető a palotai címeres csempékre (11. ábra). Készítési idejüket – s így a negatívok és a szerencsenfejes csempék legyártását is – a liliomos csempe palotai párhuzamai alapján az 1360–70-es évekre tehetjük. Ez azt jelenti, hogy a visegrádi negatívok a legkorábbi ismert darabok Magyarországon.²⁴

22 Boldizsár és társai 2007, 7-15.

23 Kocsis 2010, 368, 21.a kép. A csempetípus korábban közölt rajza (Kocsis–Sabján 1998, 48. kép) sajnos túl szabályosra sikerült, nem érzékelteti eléggé, hogy a címerpajzs liliom mustrás felén a felső sor liliomai mennyire oldalra dőlnek a többihez képest. Ez különösen egyedivé teszi ezt a címeres csempetípusot, és szerencsére a mázatlan töredéken is jól megfigyelhető.

24 Utánuk a nyéki királyi vadászkastélyból előkerült negatívok a legkorábbiak, ezek a Zsigmond-korban, de már 1408. után voltak használatban. Lásd: Holl 1958,

21 A szerencsenfejes csempét és a negatívokat ásatója, Mészáros Orsolya már közölte: Mészáros 2009b, 62, 6. ábra.

12. ábra A repedt falú hagyma alakú kályhaszem, Fő u. 36. Fotó: Szabó László

A leletegyüttes különleges eleme a két szerecsenfejes csempe. Rajzolatuk eltér az eddig ismert hasonló ábrázolású daraboktól. A budai Vizivárosból előkerült csempét, amely egy másik műhely gyártotta kályha darabja, Végh András Szerecsen János kamaraispánhoz kapcsolta, és a leletegyüttes címeres csempéi alapján a késő Anjou-korra keltezte.²⁵ Egy másik, téglalap alakú csempén megjelenő szerecsenfej ábrázolás, – amelyet Holl Imre közölt a budai várból, illetve Buda városából és Pomázról – a 15. század elejére keltezhető.²⁶ A visegrádi szerecsenfejes csempe – amely a visegrádi királyi palota anyagából hiányzik – az ásató Mészáros Orsolya²⁷ és az én véleményem szerint is külön megrendelésre készülhetett a Nagy Lajos udvarában fontos szerepet játszó Szerecsen család

250-250, 71. kép. A pilisszentléleki és besztercebányai negatívok már a 15. század végéhez, 16. század elejéhez köthetők. Lásd: Parádi 1957, 179-186; valamint Lázár 2001, 171-172, 8. kép.; az etei negatívok pedig még későbbiek.

25 Végh 2002, 617-632, 5. kép: 2.

26 Holl 1990, 83, 30. kép; Holl, 2002, 362, 14. kép.

27 Kováts — Mészáros 2015, 655-657, 17. ábra. Köszönöm Mészáros Orsolyának, hogy az akkor még meg nem jelent írásába betekintést nyerhettem, és a kályhacsempék és negatívok keltezésén együtt dolgoztunk.

(akiknek pénzverőjegye is a szerecsenfej volt) valamely tagjának kályhájához. Így talán az is jobban érthető, miért nem őrizte tovább a csempe negatívokat a kályhászmester: úgy gondolhatta, ezt a speciális ábrázolású csempét úgysem tudja már máskor felhasználni, ezért a selejtes, vagy a kályhaépítés után megmaradt fölösleges példányokkal együtt megszabadult tőlük.

Fő u. 10-12. (Duna-parti út 1.) Kováts István ásatása, 2005.

A lelőhelyről nagyszámú kidobott konyhai edény mellett egy 14. századi (valószínűleg a század közepéről való) szemeskályha elemei is előkerültek. A korongon formált, vörösre égetett, hosszú hátrésszel rendelkező kályhaszemek a legkorábbi szemeskályhák jellegzetességeit mutatják. A használat nyomai: koromfoltok, tapasztásnyomok is megfigyelhetők rajtuk. Az egykori kályha testét alkothatták a négyzetes szájú, négykaréjos szájú, valamint a kerek szájú, pohár alakú kályhaszemek. A hagyma alakú szemek között számottevő méretbeli különbségek voltak. A nagyméretű darabok a kályha kupoláját ékesíthették, míg a kisebb, nem kormos daraboknak díszítő szerepük lehetett: a leletegyüttesből valamilyen oknál fogva hiányzó oromcsempék csúcsát díszíthették.²⁸

Fő u. 34–36. (Bene-telek) Gróf Péter és Gróf Dániel ásatása, 1985.

A 14. század utolsó harmadára vagy a 15. századra keltezhető az az oromcsempéről letört emberfejes csúcsdíz (Ltsz: 95.50.1.), amely Gróf Péter és Gróf Dániel ásatásán bukkant elő, sajnos csak magányosan, az egykor hozzátartozó kályha töredékei nélkül. A szürke, mázatlan, léckeretes háromszögletű csempe tetejére ültetett ovális oromgomb kissé lapított volt, hátul egy 1,5 cm-es rátapasztott gerincborda támasztotta meg, így erősítve illeszkedését. Elülső oldalán pufók arcú, álla hegyén szakállt viselő, vállig omló hajú férfifejet alakítottak ki. A

28 Bárdi 2012, = <http://archeologia.hu/content/archeologia/122/kalyhaszemek.pdf>. Letöltés ideje: 2013.10.16.; Kováts — Mészáros 2015, 657-658, 19. ábra.

13. ábra Emberfejes oromcsempedísz, Fő u. 34-36. Fotó: Szabó László

szemeket karikák jelölik, az orr tömpe, és kissé sérült, a száj keskeny, bevágásszerű (13. ábra). Az arcot valószínűleg negatív formába préseléssel formázták meg (leginkább a szemeknél és a szemöldökrészénél érzékelhető ez), de a haj és a szakáll kialakításakor valamilyen fésűszerű eszközzel hullámvonalakat is karcoltak a még puha agyagba, hogy plasztikusabbá, látványosabbá tegyék a csempe csúcsára illesztendő díszítményt. Az emberfejes oromgomb valószínűleg egy szürke, négyszögletes tál alakú szemekből álló kályhához tartozhatott, amelynek tetejét háromszögletű, emberfejes csempék koronázták. Az egykori kályha azonban lehetett ennél gazdagabb kivitelű is, szürke, plasztikus előlapú csempék is tartozhattak hozzá.

Fő u. 73.

Buzás Gergely-Kováts István ásatása, 2006.

A feltárt templomtól nyugatra, a középkori út felé eső területen elszórtan, 14–15. száza-

di rétegből került felszínre néhány különleges csempetöredék.²⁹ Az egyikük (Ltsz: 2010.9.10.) egy lilium mustrás négyzetes csempe darabja, az Anjou-kori III. műhely terméke.³⁰ A többi csempetöredék már Zsigmond király idejéből származik. Érdekes két zöld mázas, négyzetes csempe töredéke: egyik egy vakmértűves mustrával dekorált darab (Ltsz. 2010.9.13.) (14. ábra), a másik egy szőlőleveles csempe töredéke (Ltsz: 2010.9.11.). Mindkettőt olyan műhely gyártotta, amely a visegrádi királyi palotába³¹ és a fellegvárba, valamint az esztergomi várba³² készített kályhát, és 1410 körül tevékenykedett.³³

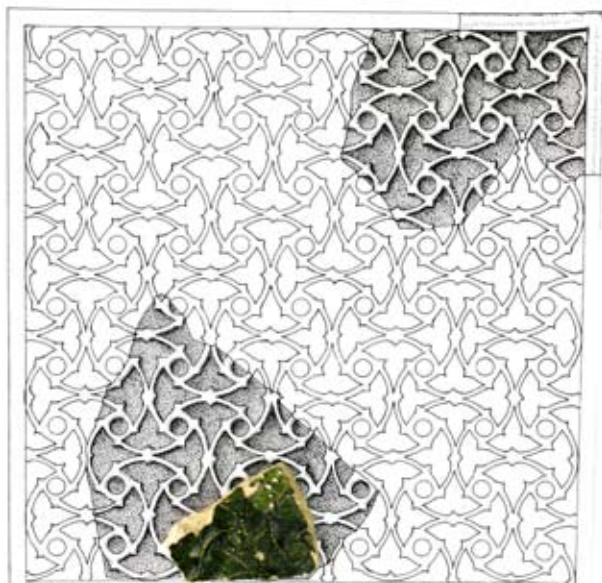
29 A leletanyagot a csempe töredékekkel együtt Varga Máté dolgozta fel „Késő középkori ötvösműhely Visegrádon, a Fő utca 73. lelőhelyen” című, a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára készült szakdolgozatában 2010-ben.

30 Holl 1958, 218., 22. kép.

31 Kocsis–Sabján 1998, 23, 85. és 88. kép.

32 Boldizsár 2002, 165–189.

33 Holl Imre legutóbb ezt a kályháműhelyt korábban, Zsigmond uralkodásának elejére, a 14. század végére sorolta (Holl 2010, 710–715.), azonban érveivel nem mindenben tudok egyetérteni. A korhatározást megalapozó egyik csempe, amelyen a félholdas–csillagos Hont-Pázmány címer látható ugyanis az Anjou-kori III. csoport kályhájához tartozik, sem anyagában, sem mázában, sem a pajzs méretével nem illeszkedik a Zsigmond-kori darabokhoz, még a rajzolata is jóval laposabb, mint a szarvasos címeré. Egy másik érv, miszerint a fellegvári I. kályha (Kocsis 2006), amelyen már sárkányrendes címer is megtalálható, a kora Zsigmond-kori nagycsempés kályhától (Kocsis–Sabján 1998, 22–27, 81–103. kép) vett volna át negatívokat, és ezért későbbi annál, szerintem szintén nem helytálló. Egyrészt azért, mivel a fellegvári nagycsempés kályha negatívjait több esetben jól kimutathatóan azonos kéz faragta: lásd a három oroslánábrázolásos csempe részletformáit, vagy a két címeres csempe lábukat kilógató oroslánjait, vagy a két vakmértűves csempe kidolgozását, - és a csempék méretezése is egyértelmű. A kora Zsigmond-kori nagycsempés kályha csempéi vegyesebb stílusúak, és méretben sincsenek teljesen összehangolva. Így fordulhatott elő, hogy egy negatívot (amely a másik kályhán teljes méretben szerepel) meg kellett csonkítani, hogy azonos sorba tudják illeszteni a többi már meglevő csempével, s a másik átvett csempe mérete sem passzol a többihez. Továbbra is úgy gondolom, hogy inkább a kora Zsigmond-kori nagycsempés palotai kályha vett át negatívokat a fellegvári I. kályha műhelyétől, így nem lehet korábbi nála, vagyis ez a műhely is 1408. után tevékenykedett.

14. ábra Vakmérműves Zsigmond-kori csempetöredék, Fő u. 73. Fotó: Szabó László

A többi csempetöredék a Zsigmond-kor utolsó két évtizedéből származik, köztük néhány mérműtöredék, amelyek analógiái a fellegvárból ismertek, valamint egy kétszínmázos (sárga és barna) négyzetes csempedarab. Az itt előkerült töredékekből az látszik, hogy a késő Anjou- és a Zsigmond-korban a közelben olyan épületek álltak, amelyek igen rangos, a királyi rezidenciákéhoz hasonló kályhakkal büszkélkedhettek.

Összegzés

A fent bemutatott kályhacsempék nagyon töredékesek, gyakran azonban korábban már megismert műhelyekhez kapcsolhatók, s így tovább gazdagítják ismereteinket ezeknek a kályhás műhelyeknek a koráról, tevékenységi köréről, újabb darabokat ismertünk meg gazdag negatív készletükből, s két igen korai cserép negatívval is gyarapodtunk. Számos különleges technikai fogás is felismerhető volt ezeken a csempe darabokon, amelyek által a korai kályhás műhelyek próbálkozásaiba, műhelyfogásaiba is bepillantást nyerhetünk.

Látható, milyen gazdag kályhák álltak Visegrád városi épületeiben már a 14. század második felében is. Továbbra sem számolhatunk hosszú ideig működő városi kályhás műhelyek, mesterek tevékenységével ebben a korai idő-

szakban. Ezek a műhelyek elsősorban a királyi udvar megrendelésére dolgoztak, de már több különböző helyszínen is tevékenykedhettek, s nem is mindig csak az uralkodó számára készítették kályhát.³⁴ Elfogadták egyházi vagy világi méltóságok megrendelését is, és számukra is a királyi udvar mintáit követő, bár talán kissé egyszerűbb kivitelű fűtőberendezéseket készítettek. Abban az esetben pedig, ha a megrendelő nem tudta ezeket a nagy tudású kályhás mestereket dolgoztatni, akkor szerényebb tudású fazekas mesterhez fordult, aki megpróbálkozott a nagy gyakorlatú műhelyek alkotásainak utánzásával. Őket elsősorban az különbözteti meg a nagyobb kályhás műhelyektől, hogy nincs saját negatív készletük, hiszen csak egy-egy kályha felépítésére vállalkoztak. Ezek a mesterek úgy szerezték be, készítették el a csempékhez szükséges negatívokat, ahogy tudják: bizonyos csempék másolásával, félresikerült utánzatokkal, padlótégla minták felhasználásával.

Visegrád nem tipikus város, hiszen kialakulásában, felvirágzásában a 14. század során meghatározó szerepe volt a királyi rezidenciának, s az udvar környezetében letelepedő arisztokráciának. Az udvari tisztségeket betöltő bárók városi lakóhelyeit még kevésbé sikerült azonosítani – jóval többet tudunk az egykori kézművesek épületeiről, műhelyeiről. Azonban a nemesek kályháikkal a lakáskultúrában is az udvar mintáját követték, így próbálták reprezentálni társadalmi rangjukat, Nagy Lajoshoz vagy Zsigmond királyhoz fűződő szoros kapcsolatukat és hűségüket. Ezzel pedig hozzájárultak a kályhák magyarországi korai elterjedéséhez is. A korai kályhacsempék jelenthetik a bárók egykori városi házainak egyik fontos emlékművét, s egyszer talán segíthetnek – az írásos forrásokkal és a régészeti jelenségekkel összevetve – a lakóépületek, városi rezidenciák beazonosításában is.

34 Itt szeretném felhívni a figyelmet egy további Anjou-kori csempére, amely szintén városi épületben állhatott. A budai Aranybástya alatti területről került napvilágra – lásd: Tóth 2005, 158.

Irodalom jegyzék

- Bárdi 2012
Bárdi B., 14. századi kályhaszemek Visegrád Ágasház (Fő utca 15. Hrsz:64/15.) területéről, in: = <http://archeologia.hu/content/archeologia/122/kalyhaszemek.pdf>. Letöltés ideje: 2013.10.16.
- Benda 2002
Benda J., A Szent György tér déli oldalán feltárt középkori kút leletanyaga, Budapest Régiségei 35/2, 535-548.
- Benda 2012
Benda J., A kereskedelem épületei a középkori Budán II. rész. Mészárszékek háza, zsemleszékek háza, árucsarnok, Tanulmányok Budapest Múltjából 37, 23-58.
- Boldizsár 2002
Boldizsár P., Az esztergomi vár két kora Zsigmond-kori kályhája, Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei 9, 165-188.
- Boldizsár 2003
Boldizsár P., Az esztergomi vár Anjou-kori kályhacsempe leletei II., Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei 10, 97-106.
- Boldizsár – Kocsis - Sabján 2007
Boldizsár P. – Kocsis E. – Sabján T., A diósgyőri vár középkori kályhacsempéi, Borsod-Abaúj-Zemplén Megye Régészeti Emlékei 6 (Miskolc, 2007)
- Holl 1958
Holl I., Középkori kályhacsempék Magyarországon I., Budapest Régiségei 18, 211-300.
- Holl 1990
Holl I., Középkori kályhacsempék Magyarországon IV., Archaeologiai Értesítő 117, 58-95.
- Holl 2002
Holl I., Középkori kályhacsempék Magyarországon VIII. A Zsigmond-kori I. csoport mintakincsének és kronológiájának kérdéséhez, Budapest Régiségei 35/2, 357-380.
- Holl 2010
Holl I., Középkori kályhacsempék Magyarországon XI. Címeres reprezentáció, in: A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon I-II. (szerkesztette: Benkő E. – Kovács Gy.) Budapest, 2010, 709-757.
- Kocsis 2006
Kocsis E., A visegrádi fellelővár kályhacsempe leletei, in: A visegrádi fellelővár. (szerkesztette Buzás G.) Visegrád Régészeti Monográfiái 6, 124-166.
- Kocsis 2010
Kocsis E., A királyi palota kályhái, in: A visegrádi királyi palota (Budapest, 2010)
- Kocsis – Sabján 1998
Kocsis E. - Sabján T., A visegrádi királyi palota kályhái és kályhacsempe leletei, Visegrád Régészeti Monográfiái 3 (Visegrád 1998)
- Kováts — Mészáros 2015,
Kováts I. — Mészáros O., Válogatás a késő középkori Visegrád város leletanyagából, in: In medio regni Hungariae. Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások „az ország közepén” (szerkesztette Benkő E. — Orosz K. Budapest, 2015, 647-663.
- Lázár 2001
Lázár S., A pilisszentléleki pálos kolostor kályhacsempéi, Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Múzeumainak Közleményei 8, 167-180.

Mészáros 2009a

Mészáros O., A késő középkori Visegrád város története és helyrajza (Visegrád 2009)

Mészáros 2009b

Mészáros O., A Visegrád késő középkori város déli városmagjában végzett 2003-2004. évi ásatások új topográfiai eredményei, Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv 4, 51-71.

Parádi 1957

Parádi N., Későközépkori kályhacsempe negatívok, Folia Archeologia 9, 179-186.

Tóth 2005

Tóth A., Csónak u. 3., in: Kincsek a város alatt. Budapest régészeti örökségének feltárása 1989-2004, Kiállítási Katalógus (szerkesztette: Zsidi P.) 157-158 (Budapest 2005)

Végh 2002

Végh A., Anjou-kori kályhacsempe lelet a budai Szentpétermártír külvárosból, Budapest Régiségei 35/2, 617-632.